

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. ФРАНКА

На правах рукопису

ПРИСТАЙ
Богдан Романович

**АКЦЕНТНІ ВАРІАНТИ ІМЕННИКІВ ТА ПРИКМЕТНИКІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність — 10.02.02 — українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів — 1995

ЛННБ України ім. В. Стефаніка

00777392 (Z)

АВ 31.971

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови
Дрогобицького педагогічного інституту ім. І. Франка

- Науковий керівник — доктор філологічних наук професор ВИННИЦЬКИЙ В. М.
- Офіційні опоненти — член-кореспондент НАН України доктор філологічних наук професор СКЛЯРЕНКО В. Г.
кандидат філологічних наук доцент ТЕРЛАК З. М.
- Провідна організація — Прикарпатський державний університет ім. В. Стефаніка

Захист відбудеться «22» березня 1995 року о 15 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.26.14 у
Львівському державному університеті ім. І. Франка (290601,
м. Львів, вул. Університетська, 1).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка.

Автореферат розіслано «22» лютого 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради *З. М. Терлак*
кандидат філологічних наук З. М. ТЕРЛАК

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Акцентологія як самостійна лінгвістична дисципліна займає чільне місце в системі науки про мову.

Проблемам історії формування та розвитку системи українського наголосу присвятили свої праці такі мовознавці, як І. Огієнко, Л. Булаховський, В. Склярєнко, В. Винницький, З. Веселовська, В. Задорожний та ін.

Деяким питанням наголошування слів різних морфологічних класів приділяли увагу В. Охримович, М. Пилинський, А. Білоштан, О. Романченко та ін.

При дослідженні процесу становлення системи наголосу української мови важливе місце займає вивчення акцентних варіантів. Подвійне наголошування слів та їх форм розглядається в деяких акцентологічних працях, але узагальнюючих робіт, присвячених цій проблемі, в українському мовознавстві немає.

Мета дослідження — проаналізувати варіантний наголос у всіх формах іменників та прикметників сучасної української мови.

З поставленої мети випливають такі основні **завдання**:

- пояснити шляхи й причини виникнення акцентної варіантності;
- з'ясувати час появи та тривалість існування (конкуренції) двоякого наголосу;
- визначити рекомендований і допустимий наголос;
- при розбіжності наголошування в різних лексикографічних джерелах та лінгвістичних працях уточнити літературну норму.

Об'єктом дослідження є кодифіковані акцентуаційні варіанти іменників та прикметників, які дозволяють простежити загальні напрямки розвитку системи наголошування слів цих лексикограматичних розрядів. Позанормативні варіанти (діалектні, поетичні тощо) у дисертації не розглядаються, оскільки такі фор-

ми наголосу в переважній більшості мають цілком зрозумілі причини та обмежену сферу функціонування або зовсім вийшли з ужитку.

У дисертаційній роботі використано в основному описовий, порівняльно-історичний та **метод** кількісних підрахунків, позаяк зіставлення й аналіз фактів різних історичних періодів і різних говорів дають можливість простежити процес розвитку двоякої акцентуації лексем, визначити хронологію співіснування (конкуренції) варіантів.

Основними **джерелами** при написанні дисертації послужили українські акцентовані пам'ятки кінця XVI — початку XVIII ст., лексикографічні праці XIX — початку XX ст., сучасні словники української мови (всього опрацьовано 20 різних словників). У дисертації використано мовознавчі роботи, в яких досліджується акцентуаційна система сучасної української мови, аналізується наголошування слів в українських говорах. Для пояснення фактів залучається ілюстрований матеріал з поетичних творів (класичних та сучасних), ритмічна будова яких чітко фіксує наголос слів та їх граматичних форм. При дослідженні поезії враховувалося, що акцентуація в поетичному мовленні, зберігаючи в основному загальні закономірності й тенденції літературної мови, має й свої специфічні особливості. У поетичних творах функціонально марковані наголоси не завжди збігаються з нормативним акцентуванням лексем.

Висвітлення цієї проблеми є **актуальним** тому, що воно дає необхідні відомості для аналізу акцентної системи української мови в цілому, дослідження процесу її розвитку, для порівняльно-історичних та типологічних студій у галузі акцентології. Характеристика варіантів наголосу української мови має важливе **практичне** значення. Дисертаційне дослідження може бути ви-

користане: при укладанні й перевиданні словників, при написанні підручників та посібників з української мови (передусім культури мовлення), воно знайде застосування в практиці викладання української мови в середній та вищій школі, а також сприятиме загальному піднесенню культури усного мовлення.

Наукова новизна роботи полягає в тім, що вперше в українському мовознавстві системно досліджено варіантну акцентуацію іменників та прикметників сучасної української мови, встановлено шляхи й причини її виникнення.

Відповідно до мети й завдань дослідження на захист виносять такі основні положення:

1. Акцентна варіантність слів та їх граматичних форм є складовою частиною системи наголосу сучасної української мови, вона тісно пов'язана з процесом становлення та розвитку цієї системи і зумовлена постійними змінами в акцентуації слів. Акцентні варіанти загалом не порушують нормативності наголошування лексем і впливають із загальних закономірностей та тенденцій акцентування слів різних морфологічних класів.

2. Існування акцентних варіантів зумовлене різноманітними причинами, які умовно можна об'єднати в зовнішні та внутрішні. Серед зовнішніх (уплив різних говорів, запозичення з інших мов) і внутрішніх (дія відповідних тенденцій, уплив аналогії, збереження наголосу твірної основи та ін.) чинників виникнення варіантного наголошування інтенсивний прояв певних тенденцій — одна з найпродуктивніших причин переміщення наголосу, що приводить до варіантних акцентів.

3. Тривалість і конкуренція акцентних варіантів неоднакова як у словах різних лексико-граматичних розрядів, так і в лексемах певних акцентних типів. Вона залежить від відповідних

причин, частоти та сфери їх ужитку. Довше співіснують варіанти наголошування в загальноновживаних (власнеукраїнських) словах, рідше — у маловживаних і запозичених лексемах.

4. Варіантна акцентуація найбільше поширена в іменниках жіночого роду, дещо менше — чоловічого й найменше — середнього. Акцентні варіанти виступають як у непохідних іменниках, так і в різних афіксальних утвореннях. З подвійним наголошуванням найчастіше вживаються суфіксальні іменники, значно рідше — префіксально-суфіксальні та непохідні іменники і ще рідше — префіксальні. Переважна більшість іменників з варіантним акцентуванням виступає в усіх відмінкових формах.

5. У зв'язку з нерухомістю наголосу акцентна варіантність прикметників зберігається у всіх відмінкових формах. Найбільше вона поширена в суфіксальних утвореннях, зокрема прикметниках із суфіксами **-ов-, -ев-, -н-**. Дещо менше з варіантним акцентуванням функціонує прикметників із суфіксами **-ан- (-ян-), -ськ- (-цьк-)**, і рідко мають подвійне наголошування утворення з суфіксами **-ав- (-яв-), -ив-, -лив-, -к-, -еньк-, -ач- (-яч-)**.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Дрогобицького педінституту ім. І. Франка та кафедри української мови Львівського державного університету ім. І. Франка. Основні положення роботи знайшли відображення в п'яти публікаціях автора, а також відбиті в наукових доповідях на конференціях викладачів Дрогобицького педагогічного інституту (1992—1994).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків. До дисертації додаються умовні скорочення українських акцентованих пам'яток XVI—XVIII ст., лексикографічних джерел, поетичних творів, наукової літератури та індекс аналізованих слів і словоформ.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, її теоретичне й практичне значення, визначаються об'єкт, мета, завдання і методи дослідження, характеризуються його джерела.

До «акцентних варіантів» зараховуються видозміни одного й того ж слова з однаковим лексичним та граматичним значенням, ідентичною морфемно-словотвірною структурою, але різним місцем наголошування.

З двох форм акцентування одна закріплюється як основна, рекомендована, а друга виступає допустимою, можливою. Рекомендованим на певному етапі розвитку мови вважається той наголос, який відображає закономірності акцентуації, тенденції її еволюції, відповідає літературній традиції.

У лінгвістичних дослідженнях, передмовах до сучасних словників уживаються різні терміни на позначення варіантності наголосу. Найчастіше функціонують: «варіантний» (варіант), «дублетний» (дублет), «паралельний» (паралель), «подвійний», рідко — «двожкий» наголос. Усіх їх часом об'єднують словосполученням «вагання (хитання) наголосу». Очевидно, найгочніше сутність цього явища відбивають терміни «акцентний варіант», «акцентна варіантність (варіативність)», «варіантний наголос (акцент)», бо варіант — це видозміна, різновид чого-небудь. Мають право на функціонування терміни «подвійний» та «двожкий» (наголос, акцент), які близькі за значенням до попереднього — той, який проявляється у двох формах. Терміни «паралельний» (паралель), «дублетний» (дублет) не зовсім точно передають зміст та природу цього поняття. Так, «дублет» означає — «другий екземпляр якого-небудь предмета, один з двох однакових предметів» (СУМ, II, 430). Однак акцентні варіанти не є тотожними: вони відрізняються причинами виникнення, тривалістю існування тощо. Крім того, з двох варіантів один на певному етапі розвитку

мови визнається рекомендованим, другий — допустимим. «Паралельний», який серед інших уживається в значенні однакові або однорідні явища, теж не зовсім адекватно передає суть поняття. Адже, по-перше, при використанні різних форм наголошування говорити про ідентичність немає підстав. По-друге, перевага одного наголосу над іншим, різний час і різні шляхи виникнення свідчать про те, що це не тільки неоднакові, а навіть не в усьому однорідні явища.

У лексикографічних джерелах практикується позначення акцентуаційної варіантності через «і» (**ко́ристь** і **кори́сть**) або два наголоси на одному слові (**ко́ристь**). Мабуть, «на сучасному етапі розвитку літературної норми вже не можна обмежитися таким поданням»¹. На нашу думку, доцільніше акцентну варіантність передавати, вказуючи на те, котра з форм наголошення є рекомендованою, а котра — допустимою (можливою), наприклад: **ко́ристь** і доп. **кори́сть**. Причому, треба зазначати, що на першому місці ставиться основний, «рекомендований» наголос (як це робить Орфоепічний словник), а не «більш уживана форма» (як вказує словник-довідник Українська літературна вимова і наголос). Адже частотність використання того чи іншого варіанта є важливим, але не єдиним критерієм нормативності.

У першому розділі дисертації «Акцентні варіанти іменників» послідовно аналізується подвійне наголошування в іменниках чоловічого, жіночого, середнього родів та *pluralia tantum*.

У словниковому складі сучасної української мови зареєстровано 1157 іменників, які функціонують з варіантною акцентуацією. З них 550 слів мають двояке наголошення в усіх відмінкових формах обох чисел, 228 утворень виступає з подвійним ак-

¹ Пилинський М. М. Деякі явища акцентології іменників // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. — К., 1965.—С. 86.

центом у всіх формах однини, 323 — множини і 56 — лише в окремих формах однини або множини.

З варіантним наголошуванням у сучасній українській мові побутує 402 іменники чоловічого роду. Частина непохідних іменників засвідчена з двоякою акцентуацією в усіх відмінкових формах (**бѣс**кид і **бес**кід, **вѣд**чай і **вѣд**чій). Наголос на першому складі кореня все відчутніше витісняє другий варіант, але він поки що залишається допустимим у межах норми. Подвійне акцентування виникло, очевидно, під впливом діалектного мовлення.

Серед непохідних іменників чоловічого роду виділяються слова, які функціонують з варіантним наголошенням у формах родового, давального та орудного відмінків однини (**ч**асу і **час**у, **ш**ляху і **шля**ху). Ці іменники ввійшли в українську мову з нерухомим кореневим наголосом і вже на ґрунті української мови набули флективну акцентуацію у відмінкових формах однини. Цьому сприяло флективне наголошування відмінкових форм множини аналізованих іменників, яке вони отримали внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках *ѣ-/јѣ*-основ чоловічого роду з кореневим наголосом².

Окремі односкладові іменники зберігають подвійне наголошення у формах давального та орудного відмінків однини (**п**олку і **п**олку, **п**лѣту і **пл**ѣту). Ці лексеми набули двояку акцентуацію в процесі розвитку під впливом іменників з флексійним наголосом.

Ряд непохідних іменників чоловічого роду, які в однині побутують з кореневим наголошуванням, у множині мають дво-

² Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови. — К., 1983. — С. 31.

яку (кореневу і флексійну) акцентуацію (**жо́луді і жолуді, скарби́ і ска́рби**). Варіантність пояснюється дією тенденції до переміщення наголосу на флексію, яка охоплює чимраз більшу кількість слів. Причому в південно-західних говорах процес пересування проходить дещо інтенсивніше, ніж у південно-східних. Підтвердженням цього служить і поетичний матеріал XIX—XX ст.

Окреме місце серед непохідних іменників чоловічого роду з варіантним акцентуванням посідають запозичення. Зберігаючи наголошування мови-джерела чи мови-посередника, на українському ґрунті у процесі історичного розвитку в них виникла подвійна акцентуація (**ана́пест і анапе́ст, е́кскурс і екску́рс**).

З-поміж префіксальних іменників чоловічого роду, які вживаються з варіантним наголошенням, переважно більшість складають дво-, трискладові віддієслівні утворення (**при́ріст і прирі́ст, догові́р і до́говір**). У пізньопраслов'янський період (а може раніше), за дослідженням учених, у них почалося поступове переміщення наголосу з префікса на корінь, а на українському ґрунті (це видно з найдавніших пам'яток) вони вже мають кореневу акцентуацію. Цей процес відбувається протягом століть і триває досі, охоплюючи дедалі більшу кількість слів. Тому група таких іменників виступає з двояким наголосом.

Серед суфіксальних іменників чоловічого роду найбільше з подвійним наголошуванням (в усій парадигмі), зареєстровано утворень з афіксами **-ик, -ник** (**бе́сідник і бесі́дник, мандрі́вник і ма́ндрівник**). Тут простежується ретракційний розвиток акцентуації. Окремі іменники цього типу зберігають двоякий наголос лише в кличному відмінку на **-у** (**труді́внику і труди́внику́, ча́рівнику і ча́рівнику́**). У вокативі перспективним є наголошення суфіксального **-і-**, оскільки воно диференціює форми давального однини та кличного відмінків.

Дещо меншу групу складають іменники з суфіксом **-ар**, які побутують з подвійним акцентуванням у всіх відмінкових формах однини й множини (**волóдар** і **володáр**, **малáр** і **мáляр**).

Літературною нормою вважається варіантність наголосу, в окремих словах з суфіксом **-анин (-янин)** (**громадáнин** і **громадáнин**, **християнáин** і **християнáин**), в яких ще не закінчилися акцентуаційні процеси. У пам'ятках XVI — початку XVIII ст. іменники цього типу мають в основному наголос на суфіксальному **-и** /набагато рідше на **-а- (-я-)** цього суфікса/. До кінця XVIII ст. у формах однини проходить переміщення акценту на голосний **-а- (-я-)** суфікса, яке зумовлене впливом форм множини цих же іменників, у яких наголошення суфіксального **-а- (-я-)** є первісним. Явище індукції не охопило лише південно-західні говори, де іменники на **-анин (-янин)** в однині функціонують з наголосом на **-и-** цього суфікса³.

З двома формами акцентуації вживаються префіксально-суфіксальні іменники чоловічого роду на **-ач** (**доглядáч** і **доглядáч**, **доповідáч** і **доповідáч**). У цих утвореннях останнім часом спостерігається процес закріплення суфіксального наголосу. Ретракційні зміни, що супроводжуються варіативністю, викликані, можливо, аналогією до двоскладових лексем з суфіксом **-ач** (**слухáч**, **читáч**, **багáч**).

Досить велику групу слів з варіантними акцентами складають іменники чоловічого роду з префіксами **за-**, **під-** та суфіксом **-ок** (**зáтишок** і **затíшок**, **підліток** і **підлíток**). Двоєке наголошення більш-менш послідовно простежується з II-ої половини XIX — поч. XX ст. і зумовлене особливостями діалектного мовлення: у південно-східних говорах переважає накоренева акцен-

³ Винницький В. М. Акцентная система современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — К., 1985. — С. 13.

туація, а в південно-західних — префіксальна.

Виділяються композити з другою частиною **-провід** (**водопровід** і **водопр^овід**, **нафтопровід** і **нафтопр^овід**), які побутують з подвійним наголошенням в усіх відмінкових формах. Виникненню варіантності сприяли, мабуть, як дериваційні, так і фонетичні передумови (поєднання двох центрів, тенденція до ритмічної рівноваги). І хоча словники частіше подають наголос на кореневому складі другої частини, є підстави перспективним вважати рецесивний варіант.

У словниковому складі сучасної української мови засвідчено 588 іменників жіночого роду, які виступають з дwoєюкою акцентуацією в усіх словоформах, тільки в окремих чи всіх відмінкових формах однини або множини.

Серед непохідних іменників з варіантами наголосу окрему групу становлять лексеми на **-а**, які зберігають подвійне акцентування (кореневе і флексійне) в усіх відмінкових формах однини, а у множині мають усталений кореневий наголос (**блешні́я** і **бл^ешня**, **тасьма́** і **та́сьма**). Різне наголошення цих лексем відбите ще найдавнішими українськими пам'ятками і підтримується до цього часу неоднаковою акцентуацією у говорах: у південно-східних переважає флексійна, у південно-західних — коренева.

Досить численною є група непохідних іменників жіночого роду, які в однині побутують з кореневим наголосом, а у множині — з варіантним: кореневим і флексійним (**ні́рки** і **ниркі́**, **ні́тки** і **ниткі́**). Первісним у таких іменниках був нерухомий кореневий акцент, і вже на ґрунті української мови (в XV—XVI ст.) вони набули флективного наголошування у формах множини. Акцентно-числова опозиція простежується лише на початку XX ст.⁴

⁴ Складенко В. Г. Історія акцентуації іменників а—основ української мови. — К., 1969. — С. 27—28.

У деяких іменниках /цей процес ще не завершився, про що свідчать вагання наголосу.

З префіксальних іменників жіночого роду виділяється невелика група слів, які вживаються з подвійним наголошенням в усіх відмінкових формах (*за́грава* і *заг्रा́ва*, *пітьма́* і *пітьма́*). Вагання наголосу — це результат дії тенденції до його переміщення з префікса на корінь.

Відтягнення акценту з суфікса на корінь відбувається у віддієслівних утвореннях на **-к(а)**, внаслідок чого деякі з них функціонують з двояким наголошуванням (*мовча́нка* і *мо́вчанка*, *оби́цянка* і *оби́цянка*).

Серед суфіксальних іменників жіночого роду, яким властива акцентна варіантність, виділяється ряд слів на **-иц(я)**. У таких утвореннях подвійне наголошення пояснюється дією аналогії в напрямку поширення наголосу на **-и**⁵. Оскільки процес переміщення акценту з кореня на суфікс ще не завершився, частина таких іменників побутує з двояким наголошуванням в усіх відмінкових формах (*бу́йволиця́* і *бу́йволиця*, *ведме́диця́* і *ведме́диця*).

З варіантною акцентуацією (суфіксальною та флексійною) в усій парадигмі виступають абстрактні відприкметникові іменники з суфіксом **-от(а)** (*темно́та́* і *темно́та*, *тісно́та́* і *тісно́та*). Первісним у таких словах був флексійний наголос. Рецесія акценту простежується з середини XIX ст. Цей рух був викликаний тенденцією до переміщення наголосу на суфікс, яку могло стимулювати те, що слова на **-ота** згодом почали вживатися й на позначення збірних понять. Тому закономірним було прагнення диференціювати за допомогою акценту значення збірності та абстрактності, що простежується в лексикографічних пра-

⁵ Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. — К., 1978. — Т. 4.—С. 268.

цях і досі. Наприклад, *німота* (про людей), а *німота́* (стан, відсутність звукової мови). Однак останнім часом розвиток йде в напрямку флексійного наголошення, яке поступово витісняє суфіксальне, оскільки з акцентом на закінченні побутують (у переважній більшості) такі утворення як зі збірним, так і з абстрактним значенням, тобто відбувається уніфікація наголосу.

Щоразу частіше закріплюється флексійне наголошення в абстрактних іменниках жіночого роду на *-изн(а)*, що супроводжується подвійною акцентуацією (*жовтизна́* і *жовтізна*, *сивизна́* і *сивізна*).

Найбільше слів з двояким наголошенням у формах множини, яке допускається літературною нормою (208), засвідчено серед іменників з суфіксами *-к-, -очк-, -ечк-* (типу *книжка*): *копійки́* і *копійки*, *зірочки́* і *зірочки*, *стяжечки́* і *стяжечки*). Первісним у названих іменниках є кореневий наголос. Флексійна акцентуація у множині — це явище суто української мови, яке відрізняє її від інших слов'янських. Вона виникла для диференціації форм родового однини і називного множини⁶.

Префіксально-суфіксальні іменники жіночого роду, яким властиве варіантне наголошення, у структурному плані досить одноманітні. Більшість цих слів складають утворення з суфіксом *-к(а)*, у яких діє тенденція до переміщення наголосу з префікса на корінь. Одночасно простежується тенденція до розрізнення за допомогою акценту слів, що означають конкретну річ, предмет (наголос префіксальний) і слів, що означають дію, процес (наголос кореневий), яка виникла порівняно недавно⁷. Однак ці процеси ще далекі від завершення, про що свідчить численна

⁶ Брандт Р. Начертание славянской акцентологии. — Спб., 1880.—С. 31—32.

⁷ Складенко В. Г. Історія акцентуації іменників а—основ української мови. — С. 95; 98—99.

група слів з подвійним наголошенням (**забі́лка** і **забілка** — приправа; **у́смішка** і **у́смішка**). Інтенсивність дії згаданих тенденцій сповільнюється, очевидно, й тим, що група таких лексем побутує одночасно як зі значенням предметності, так і на позначення дії, процесу (**заку́ска** і **за́куска**).

Префіксально-суфіксальні іменники на **-ачк(а)**, **-ість** зберігають акцентну варіантність твірних основ (**наглядáчка** і **нагля́дочка**, **за́тишність** і **зати́шність**).

Не усталився наголос у поодиноких складних іменниках жіночого роду (**сіножа́ть** і **сіно́жать**). Після поєднання двох основ акцент намагається віднайти своє оптимальне (постійне) місце, але нова структура (та й інші чинники) не завжди дають змогу кінцево закріпити наголос, що й спричиняє вагання.

У сучасній українській мові з варіантною акцентуацією побутує 144 іменники середнього роду. Серед непохідних іменників з подвійним наголошенням виділяється декілька слів на **-о** (**жа́ло** і **жа́ло**, **руно́** і **ру́но**). У праслов'янській мові, за дослідженням В. Скляренка, цим лексемам була властива баритонована а.п., а флективна акцентуація тут виникла під впливом багаточисельних іменників середнього роду з наголошеною флексією (**весло́**, **крило́**, **вино́**, **пшоно́**). Конкуренція кореневого та флексійного акцентних варіантів продовжується.

Невелику групу утворюють іменники середнього роду, які функціонують з ваганням наголосу в усіх відмінкових формах. У двоскладових словах такого типу акцент усталюється на флексії, а в трискладових — на корені (другому складі). Подвійне наголошення зумовлене ретракційними змінами: **смiгтя**→**смiття**, **вугiлля**→**вугiлля**.

Серед іменників середнього роду виділяється ряд дво-, трискладових лексем з суфіксом **-ц(е)**, які засвідчено з варіантним

акцентуванням у відмінкових формах однини (у множині наголос усталився на корені): *денце́* і *де́нце*, *дере́вце* і *дерéвце*. Здавна на ґрунті різних говорів української мови конкурують обидва акцентні варіанти (у південно-східних — кореневий наголос, у південно-західних — флексійний), і протягом останнього часу щоразу частіше закріплюється флексійне наголошення.

Акцентна неусталеність характерна для деяких абстрактних іменників на *-нн(я)* (*дба́ння* і *дба́ння*, *ску́бання* і *скуба́ння*). Двоскладові іменники аналізованого типу мають здебільшого флексійний наголос, коренева акцентуація побутує значно рідше і відбиває вплив інфінітива. У трискладових словах вагання відзначені в межах основи. Коренева форма відповідає наголошуванню мотивуючого слова, а суфіксальна — прагненню акцентуаційно зрівноважити його.

З варіантами наголосу в усіх відмінкових формах однини функціонують окремі іменники середнього роду з суфіксом *-ен(о)* (*знаме́но* і *знаме́но́*, *стреме́но* і *стреме́но́*). У поетичному вжитку рідко виступає наголошення *зна́мено*.

Унаслідок ретракційних змін виникає подвійне акцентування в іменниках середнього роду на *-ств(о)*, *-цтв(о)* (*лицарство́* і *лицарство́*, *пасічництво́* і *пасічництво́*). Конкурентна боротьба цих варіантів продовжується, але рекомендованим залишається наголошення твірного слова.

Серед префіксально-суфіксальних утворень середнього роду найбільшу групу становлять трискладові абстрактні іменники з суфіксами *-нн(я)*, *-тт(я)*, в яких наголос вагається між коренем (або суфіксом) та флексією (*відда́ння* і *відда́ня*, *сприйня́ття* і *сприйня́ття*). Протягом останнього часу в усному мовленні (як розмовному, так і літературному) чимраз частіше закріплюється флексійне наголошення, а кореневий (суфіксальний) варіант

поступово виходить з активного вжитку.

У результаті поєднання двох самостійних акцентних центрів виникає вагання наголосу в декількох складних утвореннях середнього роду (**жовтозілля** і **жовто́зілля**, **перекоти́поле** і **перекотипо́ле**).

У сучасній українській мові існує ряд іменників подвійного роду із суфіксом **-ищ(е)**, які побутують з варіантним наголошуванням у всіх відмінкових формах. Для таких слів типовою є суфіксальна акцентуація, але їй відчутно протидіє наголос твірного слова. Тому частина лексем функціонує з двояким наголошенням: **карто́плище** і **картопліще**, **льо́нище** і **льоніще**.

З двояким наголошуванням уживаються 23 іменники pluralis tantum. Слова **ворота**, **ясла**, **дрова** та ін. мають варіантну акцентуацію в окремих відмінкових формах, що пов'язано з різними причинами. Так, іменник **ясла** виступає з подвійним наголошенням у формі родового відмінка (**ясел** і **ясе́л**) під впливом діалектного мовлення: акцентування **ясел** характерне для північних та південно-західних говорів; **ясе́л** — для південно-східних.

В окремих множинних іменниках з суфіксами **-оньк(и)**, **-очк(и)** варіантність виникає в результаті зміщення наголосу з кореня на закінчення (**дітоньки** і **дітонькі́**, **діточкі** і **діточки́**).

Другий розділ «Акцентні варіанти прикметників» присвячений дослідженню природи та особливостей двоякого наголошування ад'єктивів. Оскільки характерною властивістю акцентуації слів цього морфологічного класу є в основному сталий, нерухомий наголос, то вагання акценту, як правило, зберігається в усіх відмінкових формах однини й множини. Всього у словниковому складі сучасної української мови зафіксовано 546 прикметників з подвійним наголошенням.

Серед непохідних слів така акцентуація — мало поширена

явище: лише декілька двоскладових лексем побутує з ваганням наголосу (**простій** і **прóстий**, **ясний** і **я́сний**). Кореневе наголошування цих прикметників є первинним. Переміщення на флексію почалося наприкінці XVIII — початку XIX ст., але в поетичному вжитку минулого століття переважало все-таки кореневе акцентування. З часом його почало витісняти флексійне, яке стало домінуючим у поезії XX ст. і зараз вважається рекомендованим, а кореневе — допустимим.

Аналогічну акцентуаційну характеристику мають префіксальні прикметники, утворені від цих непохідних лексем (**непростій** і **непрóстий**, **заясний** і **за́ясний**).

У поодиноких префіксальних прикметниках, крім флексійного, розвинувся новий рецесивний варіант: **прастарій** і **пра́старий**, **чималій** і **чима́лій** (у деяких лексикографічних працях він подається на першому місці). Очевидно, поштовхом до відтягнення наголосу було збільшення довжини слова.

Найбільше ад'єктивів з акцентною варіантністю зареєстровано серед суфіксальних лексем (280). Особливості їх подвійного наголошування значною мірою залежать від акцентуації мотивуючого слова та словотворчих суфіксів.

Численну групу складають прикметники на **-ов(ий)**, **-ев(ий)**, які з двоякими наголосами засвідчені ще в давніх українських пам'ятках. Це переважно утворення, мотивовані одно-, дво- і три-складовими іменниками чоловічого та жіночого родів, з різними типами варіантності (**ма́рганцевий** і **марганце́вий**, **гло́тковий** і **глотко́вий**, **дніпро́вий** і **дніпрові́й**). У словах, які виступають з коренево-суфіксальною акцентною варіантністю, як правило, рекомендованим є кореневий наголос, а допустимим — суфіксальний. У прикметниках з ваганням акценту на суфіксі та флексії переважає суфіксальний наголос. У всіх лексемах з варіантами

на корені та флексії рекомендованим вважається кореневий акцент. Причиною двоякого наголошування є дія тенденції до перенесення акценту на флексію (у багатоскладових — на суфікс) і в той же час намагання зберегти наголос мотивуючого іменника. Зміщення акценту підтверджується тим, що в давній українській мові прикметники на **-ов(ий)** значно частіше ніж тепер зберігали наголошення основного слова, а за останній час відчутно збільшилась кількість таких лексем з акцентованим суфіксом або флексією.

Інтенсивно проходить переміщення наголосу в прикметниках з суфіксом **-н(ий)**, у результаті чого багато таких лексем функціонує з подвійним наголошенням. При відчутній тенденції до розширення сфери флексійного акценту, домінуючим залишається кореневий варіант (*ду́шний і душні́й, сні́жний і сніжні́й*).

Двояке наголошування засвідчене в численному ряді прикметників з суфіксом **-ан- (-ян-)** (*весня́ний і весняні́й, баво́вняний і бавовня́ний*). У сучасній українській мові існує три типи наголосу таких слів — накореневий, суфіксальний і флексійний, що привело до їх змішування, нестійкості акценту, а в кінцевому результаті до зменшення кількості слів з кореневим наголошенням і збільшення лексем з акцентованим суфіксом та флексією. У трискладових утвореннях зареєстроване вагання наголосу між суфіксальною та флексійною морфемами, а рекомендованим у більшості слів вважається акцент на суфіксі. У багатоскладових словах наголос вагається між коренем і суфіксом, а переважає накореневе акцентування. Розвиток і конкуренція варіантних форм свідчать про перспективи суфіксального наголошення.

В окремих випадках спостерігається неусталеність наголосу в прикметниках з суфіксом **-к(ий)** (*близкі́й і близькі́й, легкі́й і ле́гкий*). Такі слова у давній українській мові переважно мали

наголошений кореневий склад. Флексійну акцентуацію, яка є специфічною особливістю української мови, вони набули в процесі історичного розвитку внаслідок переміщення наголосу з кореня⁸.

У сучасних лексикографічних джерелах простежується різнобій при фіксуванні наголошування прикметників на **-ськ(ий)**, **-цьк(ий)**, для яких нормативним є двояке акцентування (**двірський** і **двірський**, **пасічницький** і **пасічнийський**). Можливо, зміщення наголосу було викликане впливом прикметників на **-к(ий)**, які в сучасній літературній мові, як правило, виступають з наголошеною флексією.

З варіантною акцентуацією побутує декілька лексем з суфіксами **-ив-**, **-лив-**. Переважна більшість прикметників на **-ив(ий)** уживається з наголошеним суфіксом, і тільки деякі зберігають акцентування твірних основ (мають наголос на корені). В останніх проходить вирівнювання до вже сформованого типу, в результаті чого й виникає подвійне наголошування (**милостівий** і **мілостивий**, **мрійлівий** і **мрійливий**).

Окремі суфіксальні прикметники на **-ав(ий)**, **-ив(ий)** функціонують з варіантним акцентуванням лише у формах ступенів порівняння (**щасливіший** і **щаслівіший**, **яскравіший** і **яскравіший**). Для таких компаративів та суперлятивів звичним є наголошення суфіксального **-і-**, але в небагатьох словах сильну протидію йому чинить наголос основної форми, що й приводить до розвитку акцентної неусталеності.

3-поміж суфіксальних прикметників з двояким наголошуванням окрему групу становлять три-, чотирискладові лексеми з суфіксами **-аст(ий)**, **-ист(ий)**: **хмарістий** і **хмаристий**, **пузирча́стий** і **пузірча́стий**. У зазначених словах кореневий варіант відповідає акцентуації твірної основи, а другий відбиває зсув наголосу на

⁸ Винницький В. М. Зазнач. праця. — С. 32—33.

суфікс. Адже для прикметників такого типу в сучасній літературній мові характерне суфіксальне акцентування.

У лексикографічних джерелах з варіантним наголошуванням засвідчено кілька прикметників з суфіксом **-ач-** (**-яч-**) (**ко́з'ячий** і **козя́чий**, **ми́шачий** і **миша́чий**). Вагання наголосу відбиває два типи акцентуації трискладових лексем з цими афіксами (кореневий і суфіксальний).

Найбільшу групу серед префіксально-суфіксальних прикметників з варіантним наголошенням складають віддієслівні утворення на **-н(ий)**. У трискладових лексемах з префіксами **до-**, **за-** вагання наголосу простежується між кореневою та флексійною морфемами, а рекомендованим виступає кореневий варіант (**дошкúльний** і **дошкульний**, **запра́вний** і **заправний**).

Префікс **над-** стимулює рецесію акценту в декількох прикметниках з суфіксом **-ов(ий)**, утворених від слів з флексійним наголосом, у результаті чого й виникає варіативність (**наднирко́вий** і **наднирковий**, **надстроко́вий** і **надстроковий**). У першому слові окремі лексикографічні джерела фіксують третій варіант (**надни́рковий**), який також, мабуть, можна вважати нормативним (допустимим).

З двояким акцентуванням побутує численний ряд складних прикметників, у яких збільшення кількості складів та структурні зміни слова приводять до відтягнення наголосу в другій частині композита (**водовідлі́вний** і **водовідливний́й**, **звукопрові́дний** і **звукпровідний́й**). Якщо мотивуюче слово функціонує з двояким наголошенням, то в складному новоутворенні змінюється співвідношення рекомендованого та допустимого акцентів (**очисний́й** і **очисний**, але **бавовноочі́сний** і **бавовноочисний́й**, **зерноочі́сний** і **зерноочисний́й**).

У заключній частині роботи подаються основні висновки та

узагальнення:

I. Передумови існування акцентної варіантності закладені в самій мові. Оскільки її розвиток (зміни в акцентних парадигмах, дія відповідних тенденцій і т. п.) відбувається постійно, то є підстави говорити про закономірний характер акцентних варіантів у системі української мови. Об'єктивність цього явища можуть підтвердити й такі чинники: неоднакове засвоєння індивідуумами норм літературної мови (мовлення), діалектні відмінності та ін.

II. Причини акцентної варіантності досить різноманітні. Усіх їх умовно можна поділити на зовнішні та внутрішні. До перших відносяться: вплив територіальних діалектів (*сосна́* і *со́сна*); контакти української мови з іншими мовами, запозичення (вплив мови-посередника) (*фарфо́р* і *фа́рфор*). До других належать: дія відповідних тенденцій (*хмаркі́* і *хма́рки*); вплив аналогії (*клине́ць* і *клінець*); прагнення зберегти наголос мотивуючого слова (*корі́сний* і *ко́рисний*); з'єднання двох акцентних центрів (*крути́вус* і *крутиву́с*). На виникнення варіантів наголошування певною мірою впливають й інші фактори, а саме: усна традиція, морфемна будова слова тощо. Іноді двоякі наголоси можуть зумовлюватися не однією, а двома чи навіть кількома незалежними одна від одної причинами (їх взаємодією) — *на́клейка* і *накле́йка* (предмет).

III. Від наявності відповідних причин, частоти та сфери вжитку слова залежить тривалість існування акцентних варіантів. У різних лексемах хронологія акцентної варіантності неоднакова. Довше вагання простежується в загальноновживаних (власнеукраїнських) словах, а також ранніх запозиченнях (*жа́лібний* і *жа́лібний*, *тра́пеза* і *трапе́за*). Це пов'язано з традицією, діалектними особливостями тощо. Така акцентуація часом підтриму-

ється поетичним мовленням. Менше триває варіантність у рідко-живаних лексемах та нових запозиченнях (скаржнік і скарж-ник, *а́нгстром* і *ангстрéм*), які ще не мають відповідного узусу.

IV. Аналіз розвитку та конкуренції акцентних варіантів дає змогу спрогнозувати напрямки уніфікації наголосу в деяких типах лексем.

1. У непохідних двоскладових іменниках чоловічого роду, які побутують з акцентною варіантністю в усіх відмінкових формах, наголос утверджується на першому (кореневому) складі: *бе́ркут* і *берку́т* → *бе́ркут*, *бе́скед* і *беске́д* → *бе́скед*.

2. У префіксально-суфіксальних іменниках чоловічого роду на *-ач*, які побутують з подвійною акцентуацією, простежується розвиток суфіксального наголошення: *нагляда́ч* і *наглядач* → *нагляда́ч*, *оповіда́ч* і *оповідач* → *оповіда́ч*.

3. В іменниках жіночого роду з суфіксом *-от(а)* наголос зміщується на флексію: *гіркотá* і *гіркóта* → *гіркотá*, *ряснотá* і *рянóта* → *рянотá*.

4. У прикметниках з суфіксами *-ов(ий)*, *-ев(ий)*, що виступають з варіантною акцентуацією (на корені та суфіксі, на корені та флексії, на суфіксі та флексії), простежується закріплення другого варіанта: *черéшневий* і *черешне́вий* → *черешне́вий*, *дичко́вий* і *дичковій* → *дичковій*, *я́мковий* і *ямковій* → *ямковій*.

5. У прикметниках з суфіксом *-ан(-ян-)*, які мають подвійне наголошення, спостерігається утвердження суфіксального наголосу: *воща́ний* і *вощаній* → *воща́ний*, *капу́стяний* і *капустя́ний* → *капустя́ний*.

V. Конкуренція акцентних варіантів і перемога одного з них (закріплення, уніфікація наголосу) дають змогу встановити відповідні закономірності:

1) у більшості іменників з подвійним наголосом у всіх відмін-

кових формах акцент тяжіє до кореня;

2) в іменниках з варіантністю у формах множини (кореневим в однині) наголос усталюється на флексії;

3) у більшості прикметників наголос прагне закріпитися ближче до кінця слова (на суфіксі або флексії).

VI. Зникнення акцентних варіантів так само неминуче, як і їх народження. Конкуруючи, двоякі наголоси або розходяться в семантиці і внаслідок розщеплення виникають нові слова (гладкий — рівний; гладкий — жирний, вгодований), або (що буває значно частіше) одна з форм повністю витісняє свого конкурента (пóдурга і подрúга → пóдруга, пріяте́лька і пріяте́лька → пріяте́лька).

Зникнення варіантів наголосу інтенсивніше проходить у таких типах слів, у яких разом з історичними закономірностями до утворення акцентного варіанта спричинилися зовнішні фактори (апо́строф і апо́строф → апо́строф).

VII. Спроби штучної уніфікації подвійних наголосів або, навпаки, їх надмірне консервування у словниках, мовознавчих дослідженнях є недоцільними. Традиційні і нові варіанти мають вільно конкурувати у мовленнєвій практиці. Заперечити або схвалити той чи інший варіант може лише вжиток, який виступає основним критерієм нормативності в наголошуванні.

Основні положення дисертації відбиті в таких публікаціях автора:

1. Акцентні варіанти прикметників на **-ов(ий)** в українській літературній мові // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. — Дрогобич, 1991. — С. 126—128.

2. Акцентна варіантність іменників жіночого роду з суфіксом **-от(а)** // Мовознавство. — 1992. — № 6. — С. 30—34.

3. Подвійне наголошування в сучасній українській літератур-

ній мові // Укр. мова і літ. в шк. — 1992. — № 5—6. — С. 41—42.

4. Деякі питання наголошування слів у процесі вивчення рідної мови // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції з питань вивчення рідної мови. — [Умань, 1992. — С. 77—79.

5. Ясний чи ясній? // Культура слова. — К., 1994. — Вип. 44.— С. 46—47.

SUMMARY

Pristay B. R. Accented versions of nouns and adjectives in modern Ukrainian.

Thesis for taking a Scientific degree as a candidate of philological science by speciality 10.02.02 — the Ukrainian language, the Lviv State University named after Ivan Franko, 1995.

The manuscript of the thesis, which contains the theoretical research of the variant's stress in all case forms of nouns and adjectives, is defended. Reasons, ways of origin of the accented version, its duration are indicated. In research formation the main (given) and possible (assumptive) versions are established, if it is necessary the literary standard is defined.

The main words: a stress, an accented version, a doubled stress, accented development.

АННОТАЦИЯ

Приста́й Б. Р. Акцентные варианты имен существительных и прилагательных в современном украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 — украинский язык, Львовский государственный университет им. И. Франко, 1995,

Защищается рукопись диссертации, которая содержит теоретическое исследование вариантного ударения во всех падежных формах имен существительных и прилагательных. Определено причины и пути возникновения акцентной вариантности, ее продолжительность. В исследованных образованиях устанавливается основной (рекомендованный) и возможный (допустимый) варианты, при необходимости уточняется литературная норма.

Ключові слова: наголос, акцентний варіант, подвійний наголос, акцентуаційний розвиток.

Здано до набору 24.01.95. Підписано до друку 27.01.95.
Формат 60x84 1/16. Папір друкарський. Гарнітура
літературна. Друк. високий. Ум. друк. арк. 1,39. Ум.
фарбовідб. 1,62. Тираж 100. Зам. № 290.

Дрогобицька міська друкарня. Львівської обл.,
293720, м. Дрогобич, вул. І. Мазепи, 7.

456398

AB 31.971

AB 31.971